Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 41 (15015) ◆ 1993 чылдың март 4, четверг ◆ Солунга ат салган шагы 22.15. Садар өртээ 4 рубль.

ЧАЗАК ХУРАЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа «Тыва Республиканың кызыгаар районнарынга күрүне кызыгаарының чурумун болгаш корумчурумну быжыглаарының талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» болгаш өске-даа чугула айтырыгларны чугаалашкан, чогуур доктаал-шиитпирлерни хүлээп алган.

Ылаңгыя аажок чидиг болгаш сонуургалдыг чугаа бирги айтырыг талазы-биле болган. Кожавыс Моолдуң болгаш бистиң республиканың кызыгаарлаш аймактарының, районнарының чурттакчылары кожа-хелбээ, эп-найыралдыг чурттап келген, чурттап-даа турарлар. Ынчалза-даа сөөлгү үеде күзенчиг эвес чүүлдер кызыгаарга удаа-дараа болуп, кызыгаар чурумунуң үрээшкиннери көвүдеп, корумчурум ниитизи-биле кошкап, кызыгаар айтырыгларын чогумчударын үе негеп келген. Чогум-на ынчангаш республиканың Чазаа ону мындыг деңнелге чугаалажып. сайгарарының ужурунга келгени ол.

Кол айтырыг талазы-биле хүлээп алдынган доктаал болгаш өске-даа шиитпирлер солуннуң чоокку үндүрүлгелеринге парлаттынар.

Хуннуң МЕДЭЭЛЕРИ

УРАН СӨСТҮҢ МӨӨРЕЙИ

Тыва Республиканың чогаалчыларының ээлчеглиг съездизи ниитилелге бир янзы өскерлиишкиннер сөөлүнде, тыва чогаалчыларның баштайгы шуулганы болуп, чаа үеннiң тыныжы-биле эртери чугаажок. Съезд бодунуң ажылын ийи хүн уламчылаар.

Чогаадыкчы шуулганның баштайгы хүнүнде, март 11-де, 17.00 шакта Чогаалчылар эвилели, «Улуг-Хем» сеткүүл, Улусчу чогаадылга болгаш ус-тывыш төвүнүң ажылдакчыларының организастааны **«Уран сөстүң мөөрейи» деп чогаал номчулгазының кежээзи Улусчу чогаадылга бажыңынга болур. Аңаа күзелдиг кижилер киржир.** Ол кежээге авторлар боттарының шилип алганы чогаалдарын номчуур, уран номчулгага сундулуглар боттарының күзели-биле киржир. **Тиилекчилерни шаңналдар манап турар: биргизи—5000, ийигизи —3000, үшкүзү—2000 рубль. Ол ышкаш өскедаа шаңналдар көрдүнгүлээн.**

Тываның бүгү чогаалчыларының киржилгези-биле эртер бо кежээ аңаа киришкеннерниң сеткил-сагыжынга тааланчыг сактыышкын болуп артып каары чугаажок. Поэзия—ыры. Ыры—сеткил-сагыштың уяранчыг хөөнү-дүр.

Шүлүкчүлерниң, уран номчулганың мастерлериниң аян туткан кежээзи —Кызыл хоорайның чурттакчыларының болгаш найысылалдың аалчыларының тааланчыг дыштанылгазы болуру чугаажок. Уран чогаалга хандыкшылдыглар, ук кежээже далажыңар, чүректериңерни чүглептер чечен сөстерниң мөөрейиниң билеттериниң өртээ ындыг-ла кончуг аар эвес.

(Бистиң корр.).

АҢЧЫЛАРНЫҢ ОЛЧАЗЫ

ХАНДАГАЙТЫ. Өвүр районнуң аңчылары 1992-1993 чылдың аңныыр сезонунда элээн шыырак орулгалыг болганнар. Чижээлээрге, районнуң белеткел конторазының аныяк аңчылары Уран-оол Монгуш, Владимир Монгуш олар тус-тузунда 150-150 эки шынарлыг диин кежин дужааганнар. Оон ангыда аңчылар Мерген Монгуш, Чапаев Монгуш, Орлан Тас олар база шыырак олчалыг болганнар. Ол ышкаш Солчурнуң, Дус-Дагның болгаш Саглының аңчылары база эвээш эвес «чымчак алдынны» күрүнеге дужааганнар.

Элдептиг чүүл

ӨСКЕ ПЛАНЕТАДАН КЕЛГЕН БЕ?

Чоокта чаа Чадаана хоорайның чанынга дүнеки үеде автотрасса кырынга билдинмес объект чоруп турганының дугайында «Тываның аныяктары» солуннуң редактору Артур Хертек ында бижээн. Ооң бижип турары-биле алырга, дүне ужудуп келген объект оларның машиназының дужунга каш километр хире бедикке келгеш, кезек үеде астына берген турган. Орукка чораан кижилер ону өске планетадан ужуп келген объект бе азы спутник бе дээрзин тодарадып шыдавайн барган. А бир эвес ол объект спутник турган болза, чаңгыс черге турбас ужурлуг болгу дег. А ооң чогум хевири борбаксымаар, харын-даа футбол бөмбүү хевирлиг болгаш ортузунда чырыткылыг болуп турар...

ОРУКТАР СЕПТЕКЧИЗИ

Оруктар дескилээр күчүлүг техниканың башкарыкчызы Андрей Адыяевич Монгуш Өвүрде Солчур суурнуң кедээзинде бир кыштагже бар чор. Үш хондур хат хадаан. Ынчангаш хөртүк кылыннаан. Аалдарже баары база бергедээн. Бо удаада хөртүктү эштирип, малчыннарга дузалаар дээш, далаштыг бар чорааны ол.

Андрей Монгуш Өвүр районнуң суурларының аразында оруктарны эде кылып шаг болган. Хандагайтыдан эгелээш, Торгалыг, Чаа-Суурже ол грейдерлиг углаптар. Ажылдаарда, бригадазы-биле демнежип алыр. Бар чорааш дораан-на оруктарны калбартып, дескилеп, аян киириптер. Машиналар эртерге, күдүргей, эдирээ дег черлер чиде бээр. Саглы чедер оруктар дыйлаң аргамчы дег болуп, ону манаан чыдар. База эде кылып кириптер. Хандагайтының орук-тудуг эргелели аргыжар орук бүрүзүн хайгаараар. Элезинни, сайны эккеп урар. Бригада шалыпчы ажылдаар механизаторларлыг. Оон бирээзинге Андрей Монгушту адап турарлар

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

«ДҮҢГҮР»

Тываның хамнар ниитилели «Дүңгүр» деп ат-биле тургустунган. Тыва Республиканың Юстиция министерствозунуң 2-ги бүрүткелин эрткеш, бот-тускайлаң, хамаарышпас хөй-ниити организациязы болган.

Хамнар ниитилелиниң даргазы Белек-оол Чумбууевич Ондар президентизи чогаалчы, эртемдеп Монгуш Борахөөевич Кенин-Лопсан болган. Республиканың хамнар ниитилелинге ачы-дуза чедирер күзелдиг кижилер бар болза: **Кызыл хоорайның Чүлдүм кудумчузунда 40 дугаар бажыңче, агар саны 700102, МПО-264181 Тывакомбанк (Тывакредит)** кылдыр чорударын ол ниитилел дилеп турар.

Бо хүннерде ол ниитилелде 11 кижи бактаап турар: Оларның аразындан Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг хоорайда уктуг хам, 72 харлыг Кыргыс Хуурак, Өвүрнүң Хандагайты суурда Владимир Ховалыг, найысылал Кызыл хоорайда Роза Насык-Доржу кижилерге гипноз, экстрасенс, хамнаашкын, тарбыдаашкын, өттүр көөр аргалар-биле улуг дузаны көргүзүп болур. Читкен, оорлаткан эт-септи, мал-маганны караң көрнүп тыварынга база дузалап болур. Хамнар ниитилелиниң турар чери Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчузунуң 9 дугаар бажыңында. Чамдык сурагжаан, ук-дөстүг хамнар удавас дүңгүр-биле хамнап эгелээр. Эки чүве ээлзин, багай чүве барзын, Бурган өршээ!

(Бистиң корр.).

Республиканың малчыннарынга садары-биле крупа аймаан тускайлап бээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ АЙТЫЫШКЫНЫ

1. Республиканың малчыннарының хой оолдаашкынын эрттирип база кыштаглаашкынны доозуп турар үеде аъш-чем продуктулары-биле хандырылгазын экижидер сорулга-биле ол категорияның ажылдакчыларынга садары-биле садыг организацияларын таварбайн, совхозтарга, колхозтарга, көдээ ажыл-агыйның коллективтиг бүдүрүлгелеринге база арат ажыл-агыйларынга дорту-биле Тыва Республиканың Президентизиниң фондузундан ассортимент аайы-биле 1240 тонна крупа аймаан капсырылгада көрдүнгенин ёзугаар районнарга тускайлап бээр.

2. Районнарның чагыргалар даргалары тускайлап берген крупалар аймаан айыттынган ажыл-агыйларга болгаш бүдүрүлгелерге үш хонук хуусаада хуваап бээр болгаш ону «Тыва тараа продуктулары» каттыжыышкынга киирер, чогуур баш удур төлелге-биле продукцияны чогуур үезинде алган турарын хандырар база крупаны айыткан сорулгазынга шынгыы чурум-биле саткан турарынга контрольду тургузар.

3. «Тыва тараа продуктулары» каттыжыышкын (Григорьев) Кызылдың сайгарылга баазазындан крупаларны районнарның киирген хуваалдазын ёзугаар совхозтарга, колхозтарга, көдээ ажыл-агыйның коллективтиг бүдүрүлгелеринге база арат ажыл-агыйларга бээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1993 чылдың март 2.

Тыва Республиканың Президентизиниң 1993 чылдың март 2-де № 18-рп айтыышкынынга КАПСЫРЫЛГА

Совхозтарның, колхозтарның, көдээ ажыл-агыйның коллективтиг бүдүрүлгелериниң база арат ажыл-агыйларының малчыннарынга садар крупа аймааның ХУВААЛДАЗЫ

Районнар	ниити	ооң иштинде: рис	сула	манка	1	2	3
Бай-Тайга	80	20	15	10	13	12	10
Мөңгүн-Тайга	50	12	10	6	8	8	6
Барыын-Хемчик	95	23	18	12	15	15	12
Чөөн-Хемчик	90	23	17	11	14	14	11
Сүт-Хөл	65	16	12	8	10	11	8
Өвүр	[illegible]	20	15	10	13	12	10
Улуг-Хем	[illegible]	22	18	11	15	18	11
Чаа-Хөл	60	14	13	7	10	9	7
Чеди-Хөл	45	10	10	5	8	7	5
Таңды	80	20	15	10	13	12	10
Бии-Хем	80	20	15	10	13	12	10
Тожу	50	12	10	6	8	8	6
Каа-Хем	95	24	18	12	15	14	12
Тес-Хем	90	20	18	10	15	17	10
Эрзин	90	20	18	10	15	17	10
Кызыл район	95	24	18	12	15	14	12
Ниитизи-биле	1240	300	240	150	200	200	150
1 кг-ның өртээ (руб.)	109	39	54	20	20	35	

(1. — кызыл-тас, 2. — арбай, 3. — көк-тараа каржаңы).

Часкы хүн чылды чемгерер

БЕЛЕТКЕЛДИ ЭГЕЛЕЙ БЕРГЕН

Частың баштайгы хүннери эгелей берзе-даа, ындазында агаар-бойдустун дошкун-ширинни, соогу кончуг ийин. Барык-ла бүргег хүннер улашкаш туруп берди. Амгы байдал ындыг-даа болза, көдээ ишчилер кайын-на аңаа орарлар ийик. Ылаңгыя тараажылар аан. Олар ам часкы хову ажылдарынга белеткелди эгелей бергеннер. База бир чымыштыг болгаш харыысалгалыг сезоннуң чоокшулап кел чыдарын агрономнар баш удур билип, аңаа бүгү талалыг белеткелдиг ужуражырын бодап турарлар. Маңаа кол айтырыг — эки шынарлыг үрезин-биле четчир хемчээлдиг кылдыр хандыртынып алыры. Ынчангаш-ла олар олут орбас апарганнар. Оларның ажылыла хөй: үрезин арыглаарын уламчылаар, ону хораннаар, шынарын хынаар, чажарынга чедир курлаар, бир эвес четпес хемчээлдиг болза, бир-ле черден тыптынар, диленир. Чогум-на шак-ла ындыг чорук бүдүрүп алыр деп чорда Чөөн-Хемчик районда «Хайыракан» деп коллективтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин кол агроному Б. Л. Монгушка республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң чер ажылы килдизинге бир харыысалгалыг ажылдакчыны манап олурда, дужа бердим. Байыр-оол Ламажапович-биле чай-хос кадында чугаалажыр аргалыг болдум.

— Эрткен чылын агаар-бойдустун байдалы бистин районга дыка берге болган— деп, ол чугаазын эгелээш, уламчылады, — а ажыы-биле чугаалаарга, агаар-бойдуска шамнаан херээңер чүл, ажылдап шыдавайн барганынардыр ийин суг дигилээр чамдык удуртукчу эштер база тургулаан болдур ийин. Амыдыралга таваржы бээр бергелерни эки угаап билбес кижилер ынча дээрлер. Ынчаар билип турар мен. Шыны-биле алырга, чайгы үеде кандаашкын болган чүве. Суггат чок шөлдерниң тараазы ынчан дыка баксыраан: эки үнмейн чыткаш-ла, кадып-курган кагдылар. Ынчалза-даа чай төнчүзүнде чаъстыг хүннер улаштыр-улаштыр шуушкаш, черле шору үнүп келген турду. А чогум тараа культураларын ажаап алырынын бүдүүзүнде ийи удаа улуг хар чаггаш, оон соонда ол бышпайн, ара чиглеп калган. Ынчан ажыл-агыйывыс улуг когаралга таварышкан. Ажыы-биле чугаалаарга, чаңгыс килограмм-даа тараа ажаап албаан бис. Чазын чашкан тараа культураларының чартынын актылап каапкан, а арткан кезиин мал чеми кылдыр кезип алдывыс. Мооң мурнунда он-он чылдар дургузунда Чадаана чоок-кавызынга чайын, күзүн агаарнын байдалы ындыг дошкун-ширинн турганын сагынмас, харын-даа билбес-ле кижи-дир мен.

— Че, ол-даа ындыг-дыр. Шаг-шаа-биле турбас деп чүве ол ыйнаан. А бо чылын байдалынар кандыгыл, часкы хову ажылдарынга белеткел ажылдарын эгелей бердиңер, бе, Байыр-оол Ламажапович? — деп, кол агрономдан база бир айтырыг салдым.

— Бөгүн мында турар херээм ужуру мындыг. Кызылдың тараа сайгарар баазазынче 20 миллион акша шилчидипкен улус бис. Ооң ужурмажырын билип алыр чоор бе дээш, бо министерствода чедип келгеним бо. Ол шилчидипкен акшавыс садыызынга мал чеминге болгаш тараа культураларынга ажыглаар 450 тонна үрезин алыр ужурлуг улус бис. Оон иштинден 300 тонна арыг үрезин болур. Ону дүрген-не сөөртүп чедирип алырын дарый шиитпирлээр апаар, колдуунда-ла хөй машина-техника хереглеттине бээр мындыг чүве бо. Ынчангаш часкы хову ажылдарын кыска хуусаа иштинде чорударын дугуржуп турар бис. Ховушөлдерге ажылдаар машина-техника бисте четчир. А чүгле артык кезектер тыптынар айтырыгга бергедей бээр чадавас бис. Чижээлээрге, кывар-чаар материалдар талазы-биле черле ажырбас бис. Барык-ла 75 тонна хире солярканы шыгжап, кадагалаар цистернавыс бар. А бензин биле үстү Чадаананың автозаправказындан доктаамал ап турар кылдыр дугуржуп аптар бис. Бо айтырыглар черле шаптык болбас боор. А бир бергедей бээр айтырыывыс — кадрлар бооп болур. Чүге дээрге бистиң коллективтиг ажыл-агыйда механизаторларга ай санында чамдык таварылгаларда акшаны төлеп шылавайн баарывыстан оларның чамдыктары хоорайда ажыл тып алган, өскелери өскээр чоруй баргылаан.

Бистиң коллективтиг бүдүрүлгеде ийи бригада бар. Бирээзи суггаттыг шөлге ажылдаар. А өскези Бора-Хөлге тараа ажаар, өстүрер. Оларда тус-тус звенолар база бар. Бо чылын кызылтасты 870, суланы 300, арбайны 400, чинге-тарааны 100 гектар черге чажарын планнап турар бис. А суггаттыг шөлүвүс хемчээли 287 гектар. Чылдың-на тараа чивейн куруг артып каар эвес, бо чылын кандыг-даа культураның дужудун элбедир алырын бодап ажылдаар апаар бис.

Амгы хүннерде Бора-Хөлде ийиги хову-трактор бригадазының турлаан септеп эгелей берген. Соңга шилдерни тыпкылап алдывыс. А чүгле печкаларга ажыглаар демир херекселдер тывылбайн тур. Ажылывыс чоорту шуудай бээринге бүзүреп турар бис.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

«ТЫВА АЛДЫН» БҮДҮРҮЛГЕ: сорулгалар улуг, а боттандырары?..

Алдын тывыжының талазы-биле тургустунган «Тыва алдын» күрүне бүдүрүлгезин тургускандан бээр элээн үе эрткен. Рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин быжыктырарынга алдын тывыжының кайы хире ажыктыг бооп турарын өөренип көргеш, Тыва Республиканың Чазаа «Алдын» дээр программаны ажылдап кылган чүве. Бо талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың июнь 2-де хүлээп алган доктаалы база бар.

«Тыва алдын» күрүне бүдүрүлгезиниң күш-ажылчы коллективи «Алдын» программаны боттандырып чорудар талазы-биле чамдык ажылдарны кылып келген. Алдын тывыжының талазы-биле Россияның эң улуг, мурнакчы бүдүрүлгелери болур Магадан областа «Северовостокзолото», Новосибирск областа «Запсибзолото», Красноярск крайда «Енисейзолото» бүдүрүлгелериниң ажылының дуржулгазын өөренип көрүп чордувус. Бо черлерге чоруп турган үевисте алдынныг үүрелчек сайларны болгаш алдын рудалыг черлерни тыварының технологтуг бүгү чорудулгаларын өөренип көрдүвүс. Шак мынчаар дуржулга солчуру черле ажыктыг.

Тыва Республиканың Чазааның хүлээп алган доктаалын күүседир талазы-биле чамдык ажылдар кылдынган. Эвээш алдын чыдар черлерни дилеп тывар дериг-херекселдериниң техниктиг документациязын чагыдып алдывыс. Өске дээди өөредилге черлери болгаш техникумнар дооскан кижилерни дүргедеткен программа ёзугаар белеткээр, институттарга болгаш техникумнарга национал кадрларны даг инженерлери болгаш техниктер кылдыр белеткээр талазы-биле айтырыгны база шиитпирлеп турар бис. Эрткен чылдын сентябрь айда «Мотор» дээр конструктор бюрозу-биле керээ чарып алдывыс. Дардамның алдын-тывыш черлеринге ажыглаары-биле биске ажыктыг болгу дег комплекстиң төлевилелин ол бюро биске кылып бээр болган. Ону бо чылдың майның төнчүзүнде биске кылып бериптер болган.

Алдын тывыжында ажылдап турар кижилеривиске амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээринче онза кичээнгейни салып турар бис. Бистиң бүдүрүлгениң адырларында ажылдап турар кижилерге таарымчалыг болзун дээш ажылдакчыларывысты үлетпүр болгаш аъш-чем барааннары-биле хандырар ажылчын хандырылга килдизин база тургузуп алган бис. Рынок харылзааларының бо берге үезинде ынчаар амыдырап-чурттавас болзувусса хоржок. Ол-даа болза, бистиң ажылчыннарывыстың социал камгалалынга дуза болур ужурлуг.

Суй белектер кылыр дериг-херекселдер база садып алдывыс. Чоннуң ус-шевер кылыгларынын бүдүрүлгези бо чылдың февральдан эгелеп ажылдай берген. Ювелир кылыглар бүдүрер таңма-демдекти белеткеп алдывыс. Ынчангаш мөңгүнден чоннуң ус-шевер кылыгларын бөгүнден эгелеп-даа кылып эгелеп болур аргавыс бар. 1994-1995 чылдардан эгелеп алдынны бүдүнү-биле тыпкаш, ону эзилдирип ап болур аргаже шилчий берип болур аргавыс база бар. Ам дээрезинде бо айтырыгны шиитпирлеп чадажып тур бис.

Эрткен чылдын декабрьда «Енисейзолото» алдын бүдүрүлгезинин бөлүк специалистери-биле кады АКШ-тын эң улуг дээн компаниязының ажылы-биле таныжып чордувус. Бо компания алдын тывыжының талазы-биле Мурнуу Африка Республиканың «Ньюмонт Гоулд» компаниязының болгаш «Рауд-Малдан» корпорацияның соонда делегейде беш дугаар черде туруп турар. Бистиң чорааныывыс бо компаниялар бир тонна рудада 1,53 грамм алдын бар дээш безин ажылдап турар чорду. АКШ-ка ол чоруп турган үевисте Нью-Йорк университединиң Барух колледжизиниң эргелеп-башкарылга кафедразынга рынок харылзааларының байдалдарында үлетпүрнү эргелеп-башкарарының курузун база эртивис. Өске-даа компанияларның болгаш фирмаларның төлээлери-биле ажылишчи ужуражылгаларны кылган бис. Бистиң республиканың Чазаа-биле дугуржулга кылыры-биле ол черлерниң төлээлери бо чылдын марттан август айга чедир келгеш баарлар.

Саң-хөө байдалывысты солуннуң номчукчулары сонуургап турар чадавас боор. «Алдын банкызындан» чээли ап, амыдырап турар бис. Бисте алдын казып тып турар артельдерден «Кызыл-Кум» артельдиң ажылдап турары черле шору. Алдын казар «Кызыл-Кум» артель-биле кады эртем-шинчилел ажылдарын база кылдывыс. Ол ажылды колдуунда-да Алгыяктын алдын чыдар черлеринге хамаарыштыр кылган чүве. Ол шинчилел ажылдарын республиканың алдын чыдар өске-даа черлеринге ажыглап болур. Арыг алдын заводундан чегдинип алган акшавыс ам безин 200 миллион рубль чедип турар.

Алдын казып тывар техника база херек болгай. Бо чылын 10 бульдозер садып алдывыс. «Т-171» бульдозерниң өртээ 18 миллион рубль чеде берген. Автопарыгывысты база-ла четчелеп ап тур бис. Мооң мурнунда «Тыва алдын» бүдүрүлгезинин участоктары турбаанындан, а чүгле алдын казып тывар артельдер турган болгаш, бар турган бульдозерлеривисти болгаш автомашиналарывысты шак ындыг артельдерге арендага берипкен турган.

Алдын талазы-биле тускай эртемниг специалистерге бергедеп турар бис. «Тыва алдын» бүдүрүлгезинде дээди эртемниг үш даг инженери бар-даа болза, алдын казып тывар талазы-биле оларның практиказы чок бооп турар. Мооң мурнунда турган «Главалмаззолото» дээр Кол эргелед черинин специалистери-биле чугаа кылган бис. Олар алдын тывыжының талазы-биле биске практиктиг дузаны чедирер болган. Олар бо чылдың марттын эгезинде биске дуза кадары-биле четкилеп келир.

«Тыва алдын» бүдүрүлге бистиң республикада алдын тывыжының талазы-биле кара чаңгыс күрүне структуразы болганда, республиканың Чазааның ажылдап кылганы «Алдын» программаны боттандырарынче бүгү күжүвүстү мөөңнээр ужурлуг бис. Чогум-на ынчангаш чурттуң дыка хөй институттары болгаш компаниялары-биле харылзаа тудуп ажылдап турар бис. «Росалмаззолото» акционер ниитилел корпорацияның, ол ышкаш «Алдын банкының» кежигүнү болгаш тургузукчуларының бирээзи бооп турар бис. Алдын тывыжы-биле холбашкан чамдык айтырыгларны комплекстиг шиитпирлээри-биле «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның материалдарын база өөренип көрүп турар бис.

Дардамның алдын чыдар черлерни үстүнде каксы-даа бол чугааладым. Ол чернин алдын чыдар черлерин кады шингээдип алыр талазы-биле «Тыва кобальт» комбинаттын удуртукчулары-биле чугаа кылып тур бис. Кызык-Чадырның болгаш Эйлиг-Хемниң алдын чыдар черлерин өөренип көөр бодап турар бис. Алдын чыдар черлерден чылда-ла, 25 мун тонна руда казып тургаш, оон 380 килограмм алдынны чылдын-на ап болур арга бар. Ол сорулганы боттандырар деп бодаар болза, акша-төгерик херек. Дардамның болгаш Эйлиг-Хемниң алдын чыдар черлериниң чооккавызында алдынныг үүрелчек сайлардан 1993-1994 чылдарда ол хире алдынны тып ап болгу дег аргавыс бар. Эми алдын уургайынга перспективтиг баазадан база тургузуп ап болур. Ынчан харын бут кырынга туруп кээп болур. Ынчалза-даа мынчага чедир чөпшээрел бижиивис безин чок бооп турар болдур эвеспе. Бар турган бүгү лицензияларны артельдерге бериптер боор-дур. Бистиң бир бергедеп турар айтырыывыс — кывар-чаар материалдар. Мынчага чедир бир килограмм-даа кывар-чаар материал сөөртүп албаан бис. Бульдозерлеривис аңаа туруп тур. Бо айтырыгларны 1992 чылдың сентябрь айдан бээр янзы-бүрү деңнелдерге тургузуп келдивис.

Мен бодап көөрүмге, алдын-тывыш черлерин шинчилээриниң база ооң тывыжының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаа монополия чарлаары чугула. Ынчан алдын казып тывар талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээри-даа белен болу бээр хире. Шак ынчаар кылбас болза, алдын казып тывар артельдер тергиндеп туруп бээр. Черле ынчаш бо айтырыг талазы-биле «Тыва үнелиг металлдар» эргелелдиң шимченгир ажылдаар үези келген. Алдын казып тып турар артельдер безин боттары тускай участоктарлыг турда, «Тыва алдын» бүдүрүлгезинде чаңгыс-даа участок чок болурга канчап тааржырыл?

«Алдын» дээр программаны боттандырып чорудары-биле Эйлиг-Хемниң, Коптунуң, Эминиң, Улуг болгаш Биче Алгыяктарның база Билелигниң алдын чыдар черлерин «Тыва алдын» бүдүрүлгезинин эргезинге дамчыдып бээр кылдыр чөпшээрел бээри эргежок чугула бооп турар. Ынчаар кылырын үе-даа негеп келген.

Оюн-оол БАРТАН.

«Тыва алдын» күрүне бүдүрүлгезинин чиңгине директору.

Чөпшээрел бижиивис безин чок

Алдын тывыжынга күрүне монополиязы херек

Чөпшээрел бижиивис безин чок
Алдын тывыжынга күрүне монополиязы херек

Бөгүн «Башкылал» деп арынның ийиги үндүрүлгези. Каш-ла хонгаш Март 8-ти, республиканың бүгү херээжен чону-биле бир дөмей, башкылар база демдеглеп эрттирер. Херээжен бүгү башкыларга улусчу, социал башкылалга, кижизидилгеге база оларның чымыштыг ажыл-ижинге бүгү талалыг чедиишкиннерни, быжыг кадык-шылды, улуг аас-кежикти күзеп тур бис.

«КИЖИ БОЛУРУ ЧАЖЫНДАН»

Ак-Туруг ортумак школазының 5-ки клазынга «Аът болуру кулуундан, кижи болуру чажындан» деп класс шагын аныяк башкы Светлана Кызыл-ооловна Даржаа ɵрттирген. Кичээл бедик деннелге эрткен болгаш ɵредиглиг, кижизидикчи онзагай талаларлыг болган. Оон кол сорулгазы —тыва ɵгбелерниң мал-маганга ынзан, оларга камнаып ɵренikчилерге билиндирери. Ɵренikчилер «Сылдыс-Шокар» биле «Доруг-Дай» деп ийи команда боон үстүп алгаш мөөрейлешкен. Кандыг солун, чаптанчыг, удур-дедир айтырыглар, харылар турбады дээр. Оон уруглар, оолдарның сам болүү «Аъдым» деп таңшыны чараштыр ойнаан. Аңаа Азиана Сержит, Саглаңма Хомушку, Орланмаа Чɵржей-оол, Ренат Доржаттан, Алдынай Очур-оол, Артем Шойдаа, Алим Семис-оол, Болат Бегзи онза шылгараан.

Ийиги ажыктыг мөөрей аътты шанактаары база тергелээри болган. Оолдардан Артыш, Артем, Борбак-оол Шойдаа алышкылар ону эң-не билирин көргүзүп, бердинген онаалганы шалыпкын күүсеткеннер. Кыргыс улустуң чогаалчызы Чингиз Айтматовтуң «Байырлыг, Сарала» деп ɵмүндан аът биле кижи — ийи өөнүктериниң эрткен орүүнүң дугайында үзүндүүнү Алдынай Очур-оол чеңеч-мерген, ханы сайгарган. Уруглардың чогаадыкчы ажылдары база хөй болган. Азиана Сержит пластилинден ийи аътты шеверген, чараш тудуп кылган. Ол ышкаш янзы-бүрү өңнүг аъттарны Мерген Дүвендей, Аида Монгуш, Ренат Доржатпан боттарының чуруктарында көргүскен. Кичээлдиң изиг шайлыг, амданзыг далган, хүүжүрлүг эрткени бир янзы онзагай болган. Тыва кижиниң эң-не чоок өөнүү, хайыралыг эжи — аът дугайында шүлүктерни, йөрээлдерни, тывызыктарны, үлегер домактарны уруглар аажок билир болган. Аътчының саяк, челер, даалыктаар дээш ышкаш янзы-бүрү маннарының, өң-түсүнүң, түгүрүк аъттарның хевир-сынының дугайында дыка-лз солуп, ажыктыг түүдүрни уруглар билип алган.

«Орай кежээ салгыннап кээр,
Ооруғуң салғыны бе?
Олуй-солуй бастырып кээр,
Ояланың даваны бе?»

деп кожамыкты бадыра бээрге, алыс анчы, малчын уктуг болгаш уруглардың чаптанчыг, чараштарын кандыг дээр.

Нина ЭРТИНЕ.
Ак-Туруг.

Улусчу педагогика

«ТООЛУМ—ДОШТА...»

Кандыг-даа чонга улусчу кижизидилге шаандан тура сайзырап келген. Чырык өртемчейге төрүттүүген кижи бүрүзү кижизидикчи хүндүлүг хүлээлгени ыяап күүседир апаар. Өскээр чугаалаарга, баштай кижизиттирер, а чоорту боду кижизидикчи болу бээр. Ынчангаш салгалдан салгалче дамчын келген улусчу кижизидилгениң аргадуржулгазы нивилелге үнелеп четпес ужур-дузалыг. Мында хамаарыштыр тывалар-ның чамдык чанчылдарын, аас чогаалын, күш-ажылчы биліг-мергежилдерин өөренип көөрү солун болгаш ажыктыг. Чижээ, тыва чонның «Мурнуң истээр, соон хынаар» деп бир үлегер чүгаазын ап көрээлиннер. Бо чагыг сөстерниң утказы-ханы болгаш делгем. Эрткен салгалдарның төөгүзүн, амыдырал-чуртталгазын, ажылыжин, кижизидилгеге дуржулгазын болгаш демиселин өөренирин мында чугаалап, олче кичээнгей салырын сагындырып турар. «Эргинги билбеске чазар, негейни кетпеске донар». Бо домакта анаа-ла мурнуң истээр, соон хынаар дивээн, а моон сонгаар часпас дээш, эрткенни шинчилеп өөренирин элдээртип турар.

Ынчангаш төөгүнү билип өөренири чүгле бөгүнгү амыдырга херек эвес, оон бурунгаар хөгжүлдезин тодарадырыга үидезин болур. Ындыг янзы-бүрү улустуң угаан-бодалы эрткен, амгы болгаш келир үелериниң аразында тудуш харылзааны түргүзүп турар. Ону үзүктел чок болдурары улусчу педагогиканың кол сорулгаларының бирээзи. Бо сорулганы канчаар чедип ап болурул? Ол дугайын үстүүде таныштывыс— үлегер чугаалар тодаргайы-биле чугаалап турлар ышкажыл.

Амгы үеде Тыванның аңгыламчы булуннарында эртем ёзүзу-биле чогаадыкчы дилээшкиннерлиг школалар ажылдап турар. Оон түңнелдери бо эрткен үш-дөрт чылдар иштинде көстүп, ɵскелерге үлегерлиг болу бергилээп. Оларның үлегерин эдерип, бистиң Сесерлиг ортумак школазында 1991-1992-өөредилге чылдарындан эгелеп улусчу педагогиканың арга-лаарын ажыглап эгелээн.

Эрткен өөредилге чылында «Шагаа» кежээзинде башкылар өөренikчилериниң сан салырын, йөрээл чугаалаарын, ɵг иштинги эт-хөреселдерин, аалчыларны уткуп, хүндүлээрин болгаш үдээрин, кандыг оюннар ойнап чорааның көргүскеннер. Бо кежээге школада сыгыртыр, хөөмейлээр оолдар бары иларээн. Оларга алдыңы классчылар Уран-оол Салчак, Андрей Бадарчы, чедиги классчы Айдаш Ончат дамаажыр, «Аяк шайым» деп таңшыны 10-гу класстың уруглары чедиишкиниг ойнаан.

«Мээң Тывам» деп кежээ аныяк башкылар биле 11-ги классчыларның аразында хөлүг, тывызыгыр байдалга эрткен. Ону ада-иелер база сонгаан. Өскээр чугаалаарга, баштай кижизиттирер, а чоорту боду кижизидикчи болу бээр. Ынчангаш салгалдан салгалче дамчын келген улусчу кижизидилгениң аргадуржулгазы нивилелге үнелеп четпес ужур-дузалыг. Мында хамаарыштыр тывалар-ның чамдык чанчылдарын, аас чогаалын, күш-ажылчы биліг-мергежилдерин өөренип көөрү солун болгаш ажыктыг. Чижээ, тыва чонның «Мурнуң истээр, соон хынаар» деп бир үлегер чүгаазын ап көрээлиннер. Бо чагыг сөстерниң утказы-ханы болгаш делгем. Эрткен салгалдарның төөгүзүн, амыдырал-чуртталгазын, ажылыжин, кижизидилгеге дуржулгазын болгаш демиселин өөренирин мында чугаалап, олче кичээнгей салырын сагындырып турар. «Эргинги билбеске чазар, негейни кетпеске донар». Бо домакта анаа-ла мурнуң истээр, соон хынаар дивээн, а моон сонгаар часпас дээш, эрткенни шинчилеп өөренирин элдээртип турар.

Ынчангаш төөгүнү билип өөренири чүгле бөгүнгү амыдырга херек эвес, оон бурунгаар хөгжүлдезин тодарадырыга үидезин болур. Ындыг янзы-бүрү улустуң угаан-бодалы эрткен, амгы болгаш келир үелериниң аразында тудуш харылзааны түргүзүп турар. Ону үзүктел чок болдурары улусчу педагогиканың кол сорулгаларының бирээзи. Бо сорулганы канчаар чедип ап болурул? Ол дугайын үстүүде таныштывыс— үлегер чугаалар тодаргайы-биле чугаалап турлар ышкажыл.

Амгы үеде Тыванның аңгыламчы булуннарында эртем ёзүзу-биле чогаадыкчы дилээшкиннерлиг школалар ажылдап турар. Оон түңнелдери бо эрткен үш-дөрт чылдар иштинде көстүп, ɵскелерге үлегерлиг болу бергилээп. Оларның үлегерин эдерип, бистиң Сесерлиг ортумак школазында 1991-1992-өөредилге чылдарындан эгелеп улусчу педагогиканың арга-лаарын ажыглап эгелээп.

Эрткен өөредилге чылында «Шагаа» кежээзинде башкылар өөренikчилериниң сан салырын, йөрээл чугаалаарын, ɵг иштинги эт-хөреселдерин, аалчыларны уткуп, хүндүлээрин болгаш үдээрин, кандыг оюннар ойнап чорааның көргүскеннер. Бо кежээге школада сыгыртыр, хөөмейлээр оолдар бары иларээн. Оларга алдыңы классчылар Уран-оол Салчак, Андрей Бадарчы, чедиги классчы Айдаш Ончат дамаажыр, «Аяк шайым» деп таңшыны 10-гу класстың уруглары чедиишкиниг ойнаан.

«Мээң Тывам» деп кежээ аныяк башкылар биле 11-ги классчыларның аразында хөлүг, тывызыгыр байдалга эрткен. Ону ада-иелер база сонгаан. Өскээр чугаалаарга, баштай кижизиттирер, а чоорту боду кижизидикчи болу бээр. Ынчангаш салгалдан салгалче дамчын келген улусчу кижизидилгениң аргадуржулгазы нивилелге үнелеп четпес ужур-дузалыг. Мында хамаарыштыр тывалар-ның чамдык чанчылдарын, аас чогаалын, күш-ажылчы биліг-мергежилдерин өөренип көөрү солун болгаш ажыктыг. Чижээ, тыва чонның «Мурнуң истээр, соон хынаар» деп бир үлегер чүгаазын ап көрээлиннер. Бо чагыг сөстерниң утказы-ханы болгаш делгем. Эрткен салгалдарның төөгүзүн, амыдырал-чуртталгазын, ажылыжин, кижизидилгеге дуржулгазын болгаш демиселин өөренирин мында чугаалап, олче кичээнгей салырын сагындырып турар. «Эргинги билбеске чазар, негейни кетпеске донар». Бо домакта анаа-ла мурнуң истээр, соон хынаар дивээн, а моон сонгаар часпас дээш, эрткенни шинчилеп өөренирин элдээртип турар.

Ынчангаш төөгүнү билип өөренири чүгле бөгүнгү амыдырга херек эвес, оон бурунгаар хөгжүлдезин тодарадырыга үидезин болур. Ындыг янзы-бүрү улустуң угаан-бодалы эрткен, амгы болгаш келир үелериниң аразында тудуш харылзааны түргүзүп турар. Ону үзүктел чок болдурары улусчу педагогиканың кол сорулгаларының бирээзи. Бо сорулганы канчаар чедип ап болурул? Ол дугайын үстүүде таныштывыс— үлегер чугаалар тодаргайы-биле чугаалап турлар ышкажыл.

Амгы үеде Тыванның аңгыламчы булуннарында эртем ёзүзу-биле чогаадыкчы дилээшкиннерлиг школалар ажылдап турар. Оон түңнелдери бо эрткен үш-дөрт чылдар иштинде көстүп, ɵскелерге үлегерлиг болу бергилээп. Оларның үлегерин эдерип, бистиң Сесерлиг ортумак школазында 1991-1992-өөредилге чылдарындан эгелеп улусчу педагогиканың арга-лаарын ажыглап эгелээп.

Эрткен өөредилге чылында «Шагаа» кежээзинде башкылар өөренikчилериниң сан салырын, йөрээл чугаалаарын, ɵг иштинги эт-хөреселдерин, аалчыларны уткуп, хүндүлээрин болгаш үдээрин, кандыг оюннар ойнап чорааның көргүскеннер. Бо кежээге школада сыгыртыр, хөөмейлээр оолдар бары иларээн. Оларга алдыңы классчылар Уран-оол Салчак, Андрей Бадарчы, чедиги классчы Айдаш Ончат

Башкылар Зинаида Ооржаковна Иргит, Светлана Арюновна Хуруум, Светлана Баажыновна Салчак база эки диртип мактадып, өртектиг белектер-биле шаңнатканнар. Куш-ажыл башкызы Алдыы-оол Ховалыгович Седен-оол, чуруга башкызы Андрей Салчакович Бадарчы конференцияга көргүзүг материалдарын өөренikчилер-биле белеткеп, идепкейлиг киришкеннер.

Уранa МОНГУШ.
Өөредилге ɵргелекчизи.
Бии-Хем район.

ЧАҢЧЫЛЧЫВААН КИЧЭЭЛДЕР

Сагынгыр, тывынгыр болур

Тыва Республиканың дээскээринге тыва дылды күрүне дылы кылдыр чарлааны тыва дылдың, тыва чечен чогаалдың башкылаашкының чаа үе-чадаже көдүрер дээни ол болур. Ынчангаш тыва дыл башкыларының харыысалгазы улам улгаткан. Чүге дээрге тыва дылдың аалдарын бедидери, оон ажыглалын делгемчилери, арыг чаагай болдурары тыва дыл башкылаашкынындан кол хамаарыр болгай.

Барыың-Хемчик районнуң тыва дыл, литература башкыларының методиктиг катгыжышкынында дөртеи хире башкы хаара туттунган. Каттыжышкынны Ак-Довуракның бир дугаар школазының тыва дыл башкызы, методист башкы, «Улус ɵредилгезиниң тергиини» демдектиг эдилекчизи Көкен Салчаковна Чаяңхөө үр үеде удуртуп келген. Мен борта районнуң тыва дыл каттыжышкынының ажылын долузу-биле чырыдар деп сорулга салбайн, оон ажылында чаңчыл угланышкынга доктаар болдым. Мында чүгула айтырыг — кичээлдериниң чаңчылчываан, бот-боттарывыга дөмей эвес хевирлери — ɵренikчилериниң чүгаазын сайзырадыл, сагыш-сеткилин байыдарының бир чүтүла аргазы болуп турар. Бо тема-биле ажылдаарда педагогиканың болгаш психологияның чедиишкиннерин кичээнгейлиг ɵөренip көөрү, кичээлдериниң чаңчылчываан хевирлерин чогаадыкчы ажылдап шенээри, дуржулга солчулгазын хүн бүрү чорудары дең, башкылар түңнээп. Үстүүде ажылдарны башкы кижи чорудуп турган, ɵренikчилериниң тыва дылга болгаш чечен чогаалга сонуургалын оттурар, кандыгдаа материалды, сөзүглелди медерелдиг номчуурун, ɵренikчилер боттарының бодалын шын илередип, тайылбыр кылырын, маргыжарын, шын-ыдыл турун түүнел үидүрерин чедип алыры болуу.

Чаңчылчываан кичээлдерин белеткеп эрттиреринге, оларның сайгарылгазынга Ак-Довуракның үш дугаар школазыдан А. К. Оюн, О. Л. Сая, Ак-Довуракның ийи дугаар школазыдан Х. С. Бичe-оол, С. Ш. Монгуш, бир дугаар школазыдан Р. Д. Монгуш, Барлыктан В. С. Шувук, Эрги-Барлыктан З. О. Танзын идепкейлиг киржип, ажылдап турлар. Кичээлдерниң бо хевирлерин чорударга, ɵренikчилерниң бодаңнар аргазы, сагыгыр-тывынгыр чоруу көзүлдүр-ле сайзырап, эртем-билиглерже сундулаы көстүп, ɵренikчилер кичээлдерге ажыглаар немелде материалдарны сонуургал-биле боттары чыып, бодалдарны хостуг, дидим илередиринге чаңчыгып, эскеринчел апаарын башкыларның дуржулгазы бадыткап турар.

Ак-Довуракның үш дугаар школазының башкызы А. К. Оюн, чогаалчы С. Сүрүн-оолдуң «Авазынга дангырак» деп тоожузунга семинар-кичээл эрттирген. Ол кичээл чогаалдың сөзүглелин ɵренikчилериниң кончуг эки билирин көргүскениниден ангыда, уруглариның боттарының харыысынга янзы-бүрү немелде материалдарны ажыглап, чогаалды хүнде амыдырал-биле холбап билирин база бадыткаан. Ɵренikчилериниң харыысы хостуг, бадыткалыг түңнелдиг болгулаан. Олар харын үезинде дыка хөй үлегер домактарны, ушта бижилгелерни, янзы-бүрү чогаалчыларның шүлүктерин, басняларын ажыглааннар. С. Молдурганың «Аржаан бале арага», «Тывызыктажып ойнаалынарам» (оюн-чижиг). **Средада** — викториналар. **Четвергте** хана солуннар көрүлдези. **Пятницада** кылган ажыл-херектериниң көрүлдези. Түңнелдер. **Субботада** «Тывызыкка кончуг-ла мен, тыва тыртып, ыдар-ла мен» деп кежээ. Октябрьның үшкү неделязы — «Үлегер сөсте шүгүл чок», Октябрьның сөөлгү неделязы — «Кожамыкка кончуг-ла мен». Мындыг солун неделялар октябрьда болуп эрткилээн.

Бүдүн айның дургузунда школага хөй-ле ажылдар кылдыган: улустуң аас чогаалын чыры, чыгган материалдарга үидезилеп оюннар, конкурстар, аяның номчулга, шижидип ойнаары, улустуң ырларының күүселдези, дынаары. Ажыл-даа хөй-ле, ынчалза-даа чалгаараар чай чок, оюн-баштак, ыры-шоор... Бо-ла школага сагыгыр-тывынгырларның маргылдаазы ɵренikчилер биле башкыларның аразында солуп болуп

Методиктиг каттыжыышкынның чыыштарының үезинде чаңчылчываан кичээлдерни эрттиреринге арга-хевирлерин башкылар шиңгээдип ап, тускай семинарлары, конференция, семинар, диспут, концерт, аян-чорук, зачет кичээлдерин белеткеп эрттирип, ол кичээлдерниң долу сайгарылгазын кылып эгелээннер.

йындарынга ажыктыг болган. Ɵренikчилер ажыглаан чогаалдарының, үлегер домактарының утказын билип алганы-биле тайылбырлап турганнар. Чижээлээрге, «Араганың кырынга чам үнер» деп үлегер домакты ɵренikчи мынчаар тайылбырлаан. Араганың кырында чам дээрге, ишкен кижиниң аажы-чанында, мөзүзүнде эң-не ёражок шынары дээни ол, ынчангаш арага кижиниң сагыш-сеткилинин дүвүнден эң-не бужар, бак шынарларны доюлдуруп үидүрүп кээр, эзирик кижи кандыг-даа кемнеректи үүлгедиринге белеп болур. Ɵренikчилер хоочуннар-биле чугаалажып, шаанда тыва улус арага-дарыга хандыкшыл чок, хойтпак арагазын чүгле улуг назылыг кижилер өйлеп ижер чаагай чаңчылдыг чорааның дыннап билип алганын база чугаалеанаар.

Районнуң школаларында тыва дылдың, аас чогаалының, чечен чогаалдың болгаш чаагай чаңчылдарның айларын эрттиреры чаңчыл апарган. Айның неделя санында, неделяның хүн бүрүзүнде солун ажыл-херектер чоруп турар. Эрткен чылдың октябрьны районга улустуң аас чогаалының айы кылдыр чарлаан турган. Ол айның Ак-Довуракның ийи дугаар школазынга канчаар эрткенин бижип көрейн.

Октябрьның бирги неделязы— «Шыяан амэ». **Понедельникте** улуг класстар ɵренikчилери эге класстарга тооллар номчуп бээр. Аңаа библиотека чөвүлели дузалаар. **Вторникте** тооллардa болуушкунзарга дүүштүр чуруктар чуруур. **Средада** школа радиозунга тооллар ыдарынга мөөрей маргылдаа. **Четвергте** шинжиткен тооллар көрүлдези. **Пятницада** ɵренikчилерниң чураан чуруктарының, кылыгларының делгелгези. **Субботада** «Шыяан амэ» деп кежээ. Октябрьның ийиги неделязы — «Тывызым — дытта». **Понедельникте** сагыгыр-тывынгырларның маргылдаазы. **Вторникте** —«Тывызыктажып ойнаалынарам» (оюн-чижиг). **Средада** — викториналар. **Четвергте** хана солуннар көрүлдези. **Пятницада** кылган ажыл-херектериниң көрүлдези. Түңнелдер. **Субботада** «Тывызыкка кончуг-ла мен, тыва тыртып, ыдар-ла мен» деп кежээ. Октябрьның үшкү неделязы — «Үлегер сөсте шүгүл чок», Октябрьның сөөлгү неделязы — «Кожамыкка кончуг-ла мен». Мындыг солун неделялар октябрьда болуп эрткилээн.

Бүдүн айның дургузунда школага хөй-ле ажылдар кылдыган: улустуң аас чогаалын чыры, чыгган материалдарга үидезилеп оюннар, конкурстар, аяның номчулга, шижидип ойнаары, улустуң ырларының күүселдези, дынаары. Ажыл-даа хөй-ле, ынчалза-даа чалгаараар чай чок, оюн-баштак, ыры-шоор... Бо-ла школага сагыгыр-тывынгырларның маргылдаазы ɵренikчилер биле башкыларның аразында солуп болуп эрткен. Маргылдаага математика башкылары тиилээннер. Маргылдаа башкылар биле ɵренikчилерниң боттоттарын ханы билчип алырынга дузалап, оларның демин улам сырый каттыштырган. Биология башкызы бодунуң чогаатказын шүлүүн аянныг-ла номчаан, эге класс башкыларын дүрген-чугаалаар күүседип турда, түлбас-ла болганнар, төөгү башкызы ырлап, танцылап турда, сеткилдерни сергедип кээр болган. Ɵренikчилер башкыларындан база чыда калбаан. Бүгү талалыг сайзырал, өзүлде, сонуургалдың байлаа деп чүве ол ыйнаан.

Ɵренikчилерни улустуң чаагай чаңчылдарынга кижизидер херекке чугула черни школа музейлери ойнаары билдингир. «Чүе катап дынаарывыс» орнунга, чаңгыс катап көргени дээрэ» дижири чеп. Өгбелеривистиң ажыл-агыйынга, амыдыралчуртталгазынга ажыглап чораан эт-сеңиин, эдилелдериниң ужур-утказын музей экспонаттарын көргүзүп турташ тайылбырлаарга, бадыткалдыг, бүзүренчиг болгаш уругларның сагыш-сеткилинден балалбас автып каар. Шак мынчаар боттуг материалдарга даянып, төрээн черинии, төрел чонунуң дугайында немелде билиглерни ɵренikчилерге бээр. Оларны бурунгуларның чаагай чаңчылдарынга кижизидер соруга-биле Ак-Довуракның ийи дугаар школазының тыва дыл башкызы Аңбылдай Бэйыр-Санчыевна Күжүтет ажылдап турар. Дуржулганың башкы ɵренikчилериниң, ада-иезиниң күжү-биле чурттаалел булуңун тургузуп алган.

Булуңнуң экспонаттарын улам байыдар, көвүдедир болгаш ында чыгынган материалларны шинчилеп ажылдаар соруга-биле башкы сонуургалдыг ɵренikчилерден белүм тургузуп алган. Удаваанда булуңга тыва чонның эдилеп, ажыглап чорааны эт-сеңиин, ажыл-агыйынга хереккелдерни көвүдээн. Булуңга «Бистиң чурттап турар хоорайывыс» деп Ак-Довуракның ажыл-ишчилериниң дугайында чурук каастагалыг, тода таймылбыр бижимелдиг альбом база көстүп келген. Чаңгыс чер-чурттуглары афган дайынчылар дугайында эвээш эвес материалдарны чыып алганнар. Хооюунар, чечен-мерген, төөгүчү кижилер-биле үжуражылгаларны қылып, оларның сактышкынналарын ɵренikчилер арттырып ап турарлар.

Эрткен үе эглип келбес, ону ɵөренип, шинчилеп, танып билип албас чүве болза, ол аныяк салгалдан улам ыраап, амыдыралга көзүлбейн, олчаан чиде берип болур. Чыгдынган экспонат бүрүзүн тайылбылаарга-ла, тыва чонның чаагай чаңчылы, эптигэвилеп аажы-чаңы, ажыл-ишчизи, уран-шевери көстүп келир. Аатказыш, кавай дижик. Тыва иениң чаш төлге ынакшылы, йөрээл-чалбарыглары, епей ырлары ында болгай. Ада-өгбелеривистиң эт-сеңиин, дериг-хереккелдерин көрүпкештин-не, оларның ус-шеверин, сагыгыр-тывынгырын, ажылгыр-кежээзин, эрес-шүдүргүүн кайгап хамнас сен. Музейде бап-ла чүүл бүрүүг уруглары эки, буянныг ажылхерекке ɵөредип, кижизидилгенни чепсээ боон турар.

«Дилээнин тып алыр, сураанын чедип алыр» деп тыва улустуң үлегер чугаазында дег, методиктиг каттыжышкынның дилээшкиннеринде ажыкүүс түүнелдер көстүп турар. Чогаадыкчы чоруқ башкыларның методиктиг өзүлдезинге дузалаан, од бодунуң ээлчээнде, ɵөренikчилерниң билиишчи шынарын экижидип турар. Солун, сеткүүл ном номчулгазынга ɵөренikчилерниң сонуургалы бедип, алап-сураң, дилеп-тып чорааң, билиглерни чедип алыр чүве-дир деп негелге тыылган. Ɵөренikчилерниң харылзаалыг чугаазы көзүлдүү-ле сайзыраң, кичээлдерге оларның харыылаары үндезилелдиг, дидим, бот-тускайлаң апар чыларын башкылар эскерип турар.

Школаларда калдының турар ажылдар ɵөренikчилерниң бүгү талалыг сайзыралынга ылгыг болуп турар. Тоолдарның болгаш чогаалларның янзы-бүрү бодуушкуннарынга чуруктаар чуруулуу уруглавның угаан ажылын (фантазиязын) улам сайзыралын, чуруурунга мергежил өзүп келген. Уран чүүлге ынактаар ыяш ыялап, аяның номчулгалар кылып, шинжиткен ɵөзүүлгелерге ойнап түрта, ɵзүүл артистер апаар. Ɵөренikчилер чогаалчыларга, чурукчуларга, аас чогаалының чыыкчыларынга чоок апарып, оларның янзы-бүрү авгаларын ажыглап турташ, кижилерниң сагыш-сеткилин, хөөнүн хөлзелип-хайыраныштарын уран мергежилдинн ханы билип аптаралар.

Шинжиткен көргүзүг, ооюнторга, аян-чорук, маргылдаашинжиг хевирлер эрттирген кичээлдер, класстан дашкаар ажылдар үезинде уругларның ырыы частыр, олар янгаа-домаанга ойнаашыыга-хынамчалыг болуп, эртем-билии хөзүлдүү-ле делгемчилер, номчулганың технологиялыг аргалар культуразы белеңер. Номнаан, шинжээткен ышкы бүрүзү аныяк кижиниң билиин ханылдадып, сагыш-сеткилин байыдып, бүзүренчиг болдурар, амыдырал-чуртталгага белеткелдеп болуп.

Школачылар боттарының төрээн дылын, чечен чогаалын болгаш улустуң аас чогаалын дамчыштыр улуг салгалдың байлак дуржулгазын ɵөренип ап, амыдыралга бижыктырып, дараазында салгалга арттырар апаар.

Дудаа ООРЖАК.
Республиканың Башкылар билии бедилер институдунуң тыва дыл кафедразының улуг башкызы.

УТПААЛЫҢАР

Юрий Кылын-оолович Чүльдүм. Москваның башкы институдунуң физика болгаш астрономия факультедин ол дооскан. Күш-ажылчы оруун Кызыл хоорайның № 2 школазында эгелээн. Аңаа 6 чыл болгаш. Чадаана хоорайның № 1 школазынче шилчитирип алгаш, аңаа 31 чыл ажылдаан. Ол-ла школадан пенсияже үнген. Чорта чаа Юрий Кылын-оолович 70 харлаан. Школа коллективи аңаа байыр чедирип, 5000 рубльдүн белек кылдыр сөңнээн.

Юрий Кылын-оолович үстүкү класстарга эң ыяш шынарлыг кичээлдер эрттиреринден аңгыда, бүгү Чөөн-Хемчик районда үлегерлиг физика болгаш астрономия кабинеттерин тургускан. Оон башкылап чораан чылдарында Чадаананың № 1 школазынга физика башкылаашкыны бедик деңнелге турган.

Сураглыг эртемденнер Юрий Аранчын, Шулуу Сат, чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан оон өөренikчилери чорааннар. Башкывысты черле утпаалыцар.

Наталья МОНГУШ.

Чагаалардан одуруглар

ДЕТКИДИМ

Сөөлгү үеде «Шын» солунга айда бир катап «Башкылал» деп арын үндүрүп эгелээнин канчаардаа аажок чөпсүүп, өөрүп, деткип тур бис. Бо үндүрүлге башкыларга, ада-иелерге улуг дузаны чедирер. Чер-черде солун ажылдар дыка хөй чоруттунуп турар-дыр. Ону солун дамчыштыр билип алыры кымга-даа таарымчалыг болбайн канчаар.

Бистиң Бүрен-Аксы школазында аттестация эгелээн. Башкыларның кичээлдерине коллектив кежигүннери, ада-иелер олуржуп турар. Кичээлдерге олурушкан эш-өөр бодунуң аргасүмезин берип база ол кичээлдерден чаа үүлдерни билип алырлар.

Ындыг янзылыг «Ажык эжик үннери» Бүрен-Аксы школазынга февраль 11-де база эрткен. Ажык кичээлдерни башкылар: А. Б. Кара-оол 5 «а» класска тыва дылга, Л. П. Бутерехина 7 «б» класска орус литературага, Г. Н. Бочкарева 1-2 класстарга кичээлдерни эрттирген. Аңаа Кундустуг, Дерзиг-Аксы, Бүрен-Бай-Хаак школаларындан башкылар кээп олуржуп, арга-дуржулга солушкан. Дараазында ындыг янзылыг дуржулга солчуушкунуң Бояровка, Кундустуг школаларынга эрттирер.

Л. Б. Кара-оол, А. П. Бутерехина, Г. Н. Бочкарева оларның кичээлдери чаа ёзу-биле белеттеттинген, бот-боттарынга дөмейлешпес, онзагай талаларлыг, эки шынарлыг болган дээрзин аалчылар болгаш комиссия демдеглээн.

Виктор КАРА-ООЛ.
Школа директору.

Шүлүктер кыдыраажындан

КҮЗЭЭР-ДИР МЕН

Чартык чүс чыл ажыр базып эртикижемге,
Частың чечээн—ынакшылды ырлап келдим.
Чүрээм соккан шүлүктерим көвей кезии
Чүгле сеңээ тураскаадып бижиттинген.
Чоорган болуп, соруқ киргеп, бөдүүн арат,
Чонуң дээштиң кадыг ишти кылып чор сен.
Төөредиргe алыскаштың, тайганнарга
Дөмек кадып, кударалың үлежир сен.
Төрээн ыдық Тывам кызы, бөгүн сеңээ
Төлеп четпес өрелиимни бидип тур мен.
Хайыралдыг бежен харлаан назыныңга
Кадың немей бежеи харны күзээр-дир мен.

Маады БОЛАТ.
Дерзиг-Аксы школазының башкызы. Каа-Хем район.

ЧАСТЫ АЛЫС МАГАДААР МЕН

Частың хүнү чылдың келди,
Чаваң бойдус оттуп келди.
Чараш өңнүг чечек, сиген
Чадыг болуп эйчектелди.
Арыкчыган кылланайның
Аян ырлыг бада бээрге.
Арга чернин аңы, кужу
Азырааштың хөглеп тур
боор
Талыгырда тайгаларның
Хары, дожу эрип батkан.
Дунчуларда балык-байлан
«Дугурушкаш», хемче тараан.
Ында-мында итпиктериниң
Ырлазары-даа онза-ла-дыр.
Частың алыс магадаңчыш—
Сагыш өөртүр —хөглүүн
аарай.

Виктория ЧАМЫЫТ.

ЧУРУКТА: Кызылдың тос дугаар ортумак школазында моол дыл өөренир кичээлде, ол школачыларның аразында Каа-Хемде Көк-Хаак школазының башкызы Ольга Лешооловна Маскыр.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тыптыргаи чуруу.